

ВИТОКИ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ДАВНІЙ РУСІ-УКРАЇНІ

Наукові праці МАУП, 2009, вип. 3(22), с. 213–216

На підставі аналізу норм давньоруського звичаєвого права, текстів Русько-Візантійських договорів та Руської правди подається історично-правовий огляд громадянської традиції давньої Русі-України, здійснено дослідження вервної громади та вічових зібрань як первісних елементів прото-громадянського суспільства.

Особливості української історії, в якій відносно короткі періоди державного життя поєднувалися з довгими етапами бездержавності, не могли не відбитися на процесі формування ідеї громадянського суспільства та його співвідношення з державою. Громадянське суспільство, об'єднане національною ідеєю, що активно формувалася, було основою консолідації українства за умов його бездержавного існування.

Приступаючи до аналізу цього питання, слід також враховувати і ту обставину, що питання співвідношення ідеї громадянського суспільства і держави, як і розвиток політико-правової думки в цілому, розвивалося в загальному інтелектуальному просторі Європи, частиною якого Русь-Україна була з давнього середньовіччя.

Могутня Київська Русь (IX–XII ст.), досить знана на той час у світі держава, мала розвинені і багатогранні міжнародні відносини, високий рівень суспільного, економічного і політичного розвитку. З нею вважали за честь поріднитися монархи Візантії, Польщі, Франції, Швеції, Угорщини. Зазначимо, що внаслідок збігу низки історичних обставин Русь не знала нелюдського у своєму ставленні до особистої свободи рабовласницького ладу, хоча окремі його риси у вигляді холопства і мали місце. Предки українського народу ще впродовж додержавної доби досягли високого рівня культурного розвитку і створили значну кількість правових звичаїв, якими керувалися у громадському і приватному житті. Давнє звичаєве право створювало певні правові гарантії, закріплювало поступову відмову від варварських принципів кровної помсти і таліону, обмежувало сваволю і

врегулювало повсякденний побут населення Київської Русі. Ознакою реального демократизму були “ряди” — договори, які уклали жителі зі своїми князями. А договори з Візантією X ст. засвідчили і помітну віротерпимість наших предків [6, 64–67].

Про високий рівень правової культури Київської Русі переконливо свідчить існування у великій кількості досконалих на той час юридичних збірників [8, 29]. Видатна пам'ятка давньоруського права “Руська правда”, авторство якої пов'язують з іменами Ярослава Мудрого та його нащадків, у багатьох аспектах вигідно відрізнялася своїм відносним гуманізмом і юридичною технікою від аналогічних європейських “варварських правд”. Кодексом урегулювався широкий спектр суспільних відносин, також у ньому містилися норми, що безпосередньо стосуються особи, її прав і свобод. Зокрема, широко врегулювалися відносини власності і спадкові відносини. Низка норм закріплювала відсутність смертної кари, мученицьких покарань або катування під час допиту, обмеження, а згодом і заборону кровної помсти, різноманітні правові механізми захисту життя, честі і гідності особи [6, 50–61].

З точки зору політичної організації Київська Русь не була державою в сучасному розумінні слова. Розглядати її як таку — значило б приписувати їй вищий рівень політичної організації, ніж це було насправді. Вона не мала ні централізованого управління, ні всеохоплюючої та розгалуженої бюрократичної системи. Єдиний зв'язок між володарями й підвладними, насамперед не міським населенням, існував у формі збору данини. У

політиці князі керувалися особистими чи династичними інтересами, нерідко ігноруючи потреби держави і суспільства.

Накресливши у загальних рисах політичний розвиток Київської Русі, звернемося до механізмів, через які здійснювалася влада. Найважливішими з них були княжа влада, боярська рада (дума) та збори городян (віче). Кожна з цих інституцій була виявом відповідно монархічної, аристократичної та демократичної тенденцій у політичному устрої Києва.

Основною ланкою селянського місцевого самоврядування була верв — спершу родова громада, витoki якої сягають додержавної доби. Як повідомляє на початку VI ст. Прокопій Кесарійський, “слов’яни і анти не управляються однією людиною, а здавна живуть у народоправстві, й від того у них вигідні й не вигідні справи завжди ведуться спільно” [4, 199]. З часом верв перетворилася у територіальну сільську громаду, що об’єднувала самостійних господарів одного або кількох сіл. Члени верви спільно володіли неподільними землею, лісами, випасами та іншими угіддями. Вони були пов’язані круговою порукою і несли взаємну відповідальність за сплату данини, а також, як повідомляє “Руська правда”, за вчинені на території громади злочини. У вервній громаді періодично відбувалися переділи орної землі, існувала обов’язкова сівозміна. Функції управління здійснювали вервні збори, судові справи на основі норм звичаєвого права провадив вервний суд [5, 58].

Демократичну сторону суспільно-політичного устрою Києва репрезентувало віче, або збори повноправних городян, тобто “мужів вільних, повнолітніх і непідлеглих владі сім’ї” [2, 78]. Аналіз історико-правових джерел дозволяє стверджувати, що віча виникли ще до появи князів і походили від племінних рад східних слов’ян. Віче скликалося князем або городянами, коли виникала потреба порадитись або висловити свою думку. В якості способів скликання, як стверджує видатний дослідник давньоруського права М. Владимірський-Буданов, практикувалися як усні оголошення, так і використання дзвонів. Важливе значення для визначення політичної спрямованості віча мало місце, де відбувалося зібрання. Так, у Києві віче, що розпочало відкрите повстання проти князя у 1067 р., зійшлося на торговищі (на Подолі) [2, 79]. Натомість віча, що скликалися князем, відбувалися поблизу князівського двору.

Серед питань, обговорюваних на вічі, були військові походи, укладення угод, престолона-

судування, розподіл посад у державі, організація війська. Віче могло критикувати або схвалювати князівську політику, але воно не мало права визначати свою власну політику чи видавати закони. Проте, коли на престолі сідав новий князь, віче могло укласти з ним формальну угоду (“ряд”), за якою князь зобов’язувався не переходити традиційно встановлених меж влади щодо віча, а воно, у свою чергу, визнавало над собою його владу. Хоча право брати участь у вічі мали голови сімей, фактично на вічових сходах панувала міська купецька знать, яка перетворювала їх на арену міжфракційних суперечок [2, 74–77; 6, 24].

Громадянське суспільство, навіть у його ранніх формах, виростало поступово на ґрунті норм і стосунків, які найкраще було назвати інститутами прото-громадянського суспільства. Описуючи ці ранні форми людської солідарності й громадянського життя, ми маємо нагоду звернутися як до вічового устрою княжої України-Русі та давнього Новгороду, так і до устрою, котрий передував утвердженню князівської влади в руських землях. Епоха Київської та Галицько-Волинської Русі (княжої держави) була епохою піднесення ролі центральної та земської (волосної) влади князів і занепаду ролі громади, особливо в період зміцнення київської династії. Зверхність князівської влади виправдовувалася, на думку М. Грушевського, певними ідеалізованими мотивами, у тому числі й тим, що князь виконував роль першого слуги землі чи громади, а не власника цієї землі. Він концентрував у своїх руках усю законодавчу і виконавчу (адміністративну) владу, призначав урядників. “Про громаду ми не знаємо нічого аби вона іменувала адміністраційних або яких інших урядників, або їх скидала”, окрім того, звичайно, що в дрібних сільських громадах мусили бути виборні “старці” чи “старости” [3, 191–332].

Але роль громад почала зростати із занепадом київської централізації, першим прикладом чого було повстання в Києві 1068 р. Впродовж XI–XIII ст. політична діяльність громад вважалася загальноприйнятим принципом функціонування Давньоруської держави. “Новгородці бо, і Смоленяне, і Кияне, і Полячане і всі волості (землі) споконвіку збираються на віча для наради, — пише Суздальський літопис, — і що постановлять старші (старше місто, город), то приймуть і пригороди” [3, 208–210].

Політична роль громад зводилася переважно до скликання віче, виборів або запросин, утвердження на престолі або усунення князя. Окрім того, віче могло часом укладати з князем “ряд”,

де зазначалося, на яких умовах він повинен правити. Але ці угоди не йшли далі найзагальніших питань, ні в чім, зрештою, не обмежуючи княжих прав у політичній та адміністративній управі. М. Грушевський пише: “Українські громади не мають самоуправи і не змагаються за нею. Їх головна турбота — добрий і дбалий для землі князь”. Водночас він зауважує, що спроби деяких істориків заперечити роль віче в політичному житті українсько-руських земель, протиставити ці князівства як монархії північним республікам (Новгороду і Пскову) не є достатньо обґрунтованими. Адже суверенні права громади — розпоряджатися на землі без князя чи при князі та висувати йому певні вимоги — визнавалися князями. Більш того, самі князі зверталися до громади, щоб вона сказала своє слово у спірних питаннях [3, 224–227].

Хоч віча не були надважливими подіями, їх описи використовувалися для оцінювання певних політичних колізій. Вивчаючи джерела стосовно регіонів Київської Русі, Т. Віркул, застосовуючи сучасні методи їх аналізу, показала, що в описах вічових зібрань присутній значний вплив тогочасних уявлень на те, як подавалося та з чим зазвичай пов’язувалося скликання віча [1, 14]. Переглянувши деякі висновки щодо соціальної природи віча, авторка доводить, що здебільшого склад віча був сталим. Судячи зі свідчень джерел про місткість площ, на яких відбувалися віча, та деяких суміжних фактів, навряд чи вони могли мати всенародний характер. Питання про те, кому належало право брати участь у вічах, знайшли нове витлумачення в сучасній історичній науці. Його дискусійні моменти, можливо, спонукають інших дослідників до глибшого проникнення в суть феномена, який ми вважаємо зачатками демократії й громадської участі.

Отже початки української громадівської традиції кореняться у глибині століть. У часових координатах минулого з їх конкретно-історичними особливостями слід шукати і витoki ідеї громадянського суспільства та її співвідношення з ідеєю держави. При цьому слід враховувати, що обидві ці ідеї, особливо ідея громадянського суспільства, не є чимось незмінним, даним у готовому вигляді. Вона стала результатом певної еволюції, в якій віддзеркалюються всі суперечності історичного процесу. Київська держава не була в змозі контролювати всю різноманітність відносин у суспільстві. Тому в цей період відчутно виявляється дія елементів, окремих інститутів громадянського суспільства, хоча саме громадянське суспільство формується значно пізніше.

Література

1. Віркул Т. Л. Віче в Давній Русі в другій половині XI–XIII ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2001. — 16 с.
2. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. — Ростов н/Д, 1995. — 612 с.
3. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — Т. 3. — К.: Наук. думка, 1993. — 704 с.
4. Давня історія України: Навч. посіб.: У 2 кн. / П. П. Толчко та ін. — К., 1994. — Кн. 2. — 493 с.
5. Іванов В. М. Історія держави і права України: Підручник. — К.: МАУП, 2007. — 550 с.
6. Іванов В. М. Практикум з історії держави і права України: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2006. — 724 с.
7. Івановська О. П. Звичаєве право в Україні: Етнотворчий процес. — К.: УВПК Екс об., 2002. — 248 с.
8. Серафим Владимирович Юшков: Труды выдающихся юристов. — М.: Юрид. лит., 1989. — 463 с.

На нашу думку, є підстави вважати, що ще в раннє середньовіччя на українських землях складаються елементи, окремі інститути громадянського суспільства. Величезний сектор суспільного життя функціонував незалежно від держави і підтримувався на принципах самоврядування. Це фактично була сфера позадержавного існування, яке функціонувало передусім через нездатність держави охопити контролем усі сфери суспільного життя. Найпростіші об’єднання людей, що з’являються для забезпечення їх виживання, і насамперед селянські общини — верви та збори повноправних мешканців міста — вічові зібрання, склали його основу. Подальша еволюція соціуму, ускладнення суспільно-політичного й економічного життя має наслідком створення державних структур, які відразу ж починають розвиватися за власною логікою. Держава поступово обмежує сферу прото-громадянського суспільства, тенденцією її розвитку є повне його поглинання і перетворення вищої державної влади на головного вершителя долі підданих.

На наш взгляд, есть основания считать, что еще в период раннего средневековья на украинских землях складываются элементы, отдельные институты гражданского общества. Огромный сектор общественной жизни функционировал независимо от государства на принципах самоуправления. Фактически это была внесударственная сфера, которая функционировала в первую очередь по причине неспособности государства контролировать все сферы общественной жизни. Простейшие объединения людей, которые появляются для обеспечения их выживания, и в первую очередь сельские общины — вервы, а также собрания полноправных жителей городов — вече, составляли ее основу. Дальнейшая эволюция социума, усложнение социально-политической и экономической жизни имеет своим последствием создание государственных структур, которые сразу же начинают развиваться по собственной логике. Государство постепенно ограничивает сферу прото-гражданского общества, тенденцией его развития становится полное его поглощение и превращение высшей государственной власти в главного вершителя судьбы подданных.

In our opinion, there are grounds to consider that at the time of the early Middle Ages, elements, particular institutions of a civil society were taking shape in Ukraine. An enormous sector of social life functioned independently of the State and relied on the principles of self-regulation. That was virtually a domain of extra-State existence, which operated, first of all, due to State's failure to cover by its control all spheres of social life. The simplest associations of people emerging to ensure their survival, and in the first place rural communities, formed its basis. The further evolution of the social environment, complication of sociopolitical and economic life resulted in creation of government agencies that began at once to develop according to their own logic. The State gradually restricted the sphere of the already existing proto-civil society meanwhile tending to develop through its full absorption and transformation of the highest public authority into a main master of the subjects' fate.

Надійшла 17 червня 2009 р.